

HARALD OLSEN :

KULTKONTINUITET I KELTISK SPIRITUALITET -

eksempel på tidlig religionsdialog ?

Det keltiske trosskiftet

Fra slutten av 200-tallet e.Kr. fant det sted et viktig religionsmøte i Europas nordvestligste hjørne. Så tidlig møtte nemlig de insulære keltiske folkegruppene i vest for første gang kristen tro. Dette religionsmøtet kom til å få stor betydning, ikke bare for disse folkegruppene selv, men også for resten av Europa. Og betydningen ligger ikke bare i at disse folkegruppene svært tidlig tok den kristne tro, men også i måten det skjedde på og i den kristendomsform som ble resultatet av dette religionsmøtet. Denne artikkelen går inn på noen av de viktigste prosessene i dette religionsmøtet, og vurderer dem utfra spørsmålsstillingen om der i disse prosessene ligger erfaringer av interesse for vår tids religionsmøte og religionsdialog.

De insulære keltiske folkegruppenes kjerneområde var øyrikene rundt Irskesjøen (Irland, Cornwall, Wales, Man, Vest- og Nord-Skotland og de skotske øyene). Her fantes det siden langt tilbake i historien folkegrupper som tilhørte den keltiske språkfamilien, og hvis språk og keltiske identitet har overlevd i dagens gælisk (irsk og skotsk variant) og walisisk.

De første kristne impulser til disse keltiske øyrikene synes å ha kommet langs flere ruter. En viktig impulsvei gikk via de romerske koloniene og bysamfunnene på de britiske øyer. Arkeologiske utgravninger viser tidlig tilstedeværelse av kristne husmenigheter og små kirkerom i disse bysamfunnene. Den første romersk-kristne martyr var St.Alban, som ifølge tradisjonen ble henrettet i det daværende Verulamium (nå St.Albans) i år 209 for å ha beskyttet en kristen flyktning under keiser Deokletians forfølgelser. Men den kristne innflytelse via de romerske bymiljøene synes ikke å ha vært særlig gjennomgripende. Den var avgrenset til de romerske koloniene, og ble tatt opp av innfødte keltiske briter som allerede hadde overtatt romerske holdninger og skikker. Da romerne trakk seg tilbake i begynnelsen av 400-tallet, gikk store deler av Britannia tilbake til den opprinnelige keltiske naturreligionen, med unntak av noen kristne lommer.

En annen viktig impulsvei er knyttet til gamle handelsruter fra havnebyene i den indre middelhavsregionen via Gibraltar og Biscaya-bukta direkte til de keltiske øyrikene i vest. Det er nærliggende å forvente at tidlige kristne impulser har fulgt disse handelsrutene. En rekke arkeologiske funn, skriftlige kilder, muntlig tradisjonsmateriale og klare likhetstrekk mellom tidlig keltisk kristendom og Oldkirkens og Østkirkens uttrykksformer synes å bekrefte dette. Så tidlig som i år 210 skriver den nordafrikanske teologen Tertullian av Kartago om britiske områder som er "utilgjengelige for romerne, men underlagt Kristus".

Den tredje impulsveien, som blir viktig fra slutten av 300-tallet av, er den som går via Gallia (Frankrike). Her etablerte Martin av Tours i 360 det første kristne kloster i Vest-Europa. Dette kom til å bli et viktig spredningssenter for kristen tro, også til de keltiske folkeslagene i vest. Etter romerrikets sammenbrudd på 400-tallet, og under folkevandringstidens kaotiske tilstander på kontinentet, kom det munker fra Gallia til Wales og Irland, og de hadde St.Martins klosterregel med seg.

Irlands misjonspioner og senere nasjonalhelgen St.Patrick (ca. 390 – 461) gestalter selv dette mangfold av impulsveier for kristen tro til det keltiske vest. Han var fra en velhavende kristen, romersk-britisk familie på den engelske vestkysten. Men det var først som slave i Irland, fanget av sjørøvere og solgt som gjeter, at hans religiøse bevissthet og kristne

identitet våknet til liv. Etter at han greide å rømme var det i Gallia han fikk sin utdanning og skal ha blitt vigslet til biskop, før han vendte tilbake til Irland med et sterkt kall til å forkynne evangeliet for irene. Han var nok ikke den første prest eller munk som forkynte kristen tro her. Men han var den store organisatoren og lederskikkelsen, og ble derfor "Irlands apostel".

En stedegen og vital kristendomsform

Trosskiftet i de keltiske rikene i vest fikk en form som på mange måter var annerledes enn det som skjedde andre steder i Europa. Trosskiftet mangler nesten helt martyrer. Det indikerer at det må ha skjedd på en fredeligere måte enn ved den sverdmisjon som i stor grad fant sted på kontinentet. Selve trosskiftet synes også i større grad å ha funnet sted gjennom en kontinuerlig og sammenhengende prosess enn gjennom dramatisk konfrontasjon og voldelig brudd. Det skal vi gå nærmere inn på i det følgende.

Det at trosskiftet får et slikt forløp, er sannsynligvis også en av de viktigste grunnene til at den kristendomsformen som etter hvert utvikler seg i disse områdene får en rekke spesielle trekk og særegne kvaliteter. Den tar opp i seg lokale, førkristne forestillinger, riter, kultformer og verdier og integrerer disse i en ny, kristen virkelighetsforståelse på en måte og i en utstrekning som er sjelden i kristenheten for øvrig. Sammen med sterke impulser fra de orientalske kirkene i det indre middelhavsområdet resulterer dette i utviklingen av en kristendomsform og en spiritualitet med så tydelige særtrekk at mange har funnet det riktig å karakterisere den som spesifikt keltisk. Selv om den utvikler seg innenfor en ung kirke som oppfatter seg selv som en selvfølgelig del av den samlede kristne kirke i Vest-Europa under ledelse av paven i Roma.

Den keltiske spiritualitetens stedegenhet og solide forankring i lokal kultur og lokal virkelighet er sannsynligvis en av hovedgrunnene til at den i blomstringsperioden fra 500- til 900-tallet framstår som en av de mest vitale og livskraftige åndsimpulser i kristenheten. Fra kjerneområdet rundt Irskesjøen spres i denne perioden kristen tro og keltisk spiritualitet til hele det nordatlantiske områdets øyer og kystområder og over store deler av det europeiske kontinent. Denne "ilden fra vest" bæres av keltiske prester og vandrermunker med sterke fromhetsidealer og en sterk oppbrudds- og pilegrimsimpuls i seg. De gir seg både landeveien i vold og setter ut på de dristigste havseilaser i sine små åpne skinnbåter. Resultatet er bl.a. over 200 klosteretableringer etter keltisk regel på kontinentet, fra Frisland i nord til Italia i sør og Kiev i øst. Og ut mot det åpne Atlanterhav representerer små klostre og eneboerceller på de mest værharde og utilgjengelige klippeøyene kulturens og sivilisasjonens ytterste utposter.

Særtrekkene og selvstendigheten i den keltiske kristendomsformen ble så sterke at det etter hvert utviklet seg til åpen strid med den kirkelige sentralmakt i Roma, og den misjonsvirksomhet som var organisert herfra. Striden endte i et eget kirkemøte eller synode i klosterbyen Whitby på den engelske østkysten i 664. Her ble den keltiske klosterbevegelsen i England overkjørt av kirke- og kongemakten. Den keltiske spiritualitetens betydning innenfor det formelle kirkelige apparat og det felleskirkelige hierarki kulminerte i og med dette. Men ennå kom den til å blomstre i flere hundreår i de keltiske kjerneområdene i vest.

Denne vitale og betydningsfulle åndsimpulsen i det kristne Europas historie uttrykte seg i helgenlegender og fromhetstradisjoner, poesi og litteratur, musikk og liturgi, arkitektur, kunsthåndverk, kalligrafi, illustrasjons- og billedkunst, atferdsformer og ikke minst i kunnskap og visdom om mennesket og skaperverket. Det var en kristen spiritualitet som i sin skjønnhet og uttrykksstyrke satte dype spor. Og så sterk har livskraften i denne spiritualiteten vært at den fremdeles utfordrer og engasjerer – 1400 år etter dens blomstringstid. Det er den renessanse som keltisk spiritualitet opplever i vår tid et tydelig tegn på.

Det er denne åndsimpulsens særegne kvaliteter og historiske betydning som gjør det interessant å se nærmere på det religionsmøtet og det trosskiftet som den springer ut av og er preget av.

Kultkontinuitet

Som påpekt ovenfor skjedde trosskiftet i det keltiske vest mer gjennom en kontinuerlig og sammenhengende prosess enn gjennom konfrontasjon og dramatiske brudd. Dette var en prosess med utstrakt grad av kultkontinuitet i seg. Med kultkontinuitet menes her det forhold at elementer fra religiøs kult og religiøse riter, forestillinger, vaner og tradisjoner, uttrykksformer, verdier og livstolkning holdes fast ved og videreføres gjennom et trosskifte, og integreres i den nye tro som springer ut av dette trosskiftet. Vi skal i det følgende analysere denne prosessen nærmere, og stille spørsmålet om det i dette religionsmøtet kan ha vært elementer av det vi med et moderne uttrykk kaller religionsdialog.

Det finnes forskjellige former for kultkontinuitet, slik vi her har definert fenomenet. I det følgende skal vi se på disse formene:

- Stedskontinuitet
- Lærdoms- og visdomskontinuitet
- Institusjonskontinuitet
- Estetisk kontinuitet
- Rituell og seremoniell kontinuitet
- Forståelseskontinuitet

Stedskontinuitet

Det kontinuitetsfenomen som er lettest å registrere er det en kan kalle stedskontinuitet. I dette ligger at før-kristne hellige steder ble overtatt og benyttet innenfor den nye trossammenhengen. Før-kristne kultsteder ble vigslet til sted for kristen gudsdyrkelse. Dette skjedde i utstrakt grad i det keltiske kjerneområdet, og de steder hvor keltisk kristentro ble utbredt.

En rekke forskjellige forhold har nok spilt inn her. I et klan-samfunn som det keltiske, med stor vekt på familie, slekt og klan – og fravær av en sterk sentralmakt, var de geografiske steder som var knyttet til denne sosiale strukturen spesielt viktige. Det gjaldt særlig slektens gravsteder og kultsteder, som til dels også var identiske. Eiendomsforholdene til jorden, og ikke minst til slektens hellige steder, var grunnleggende. For den nye troens representanter var det nok maktpåliggende å sørge for en kontinuitet på det som var slektens og klanens viktigste steder. Og for befolkningen, og dens stillingtagen til den nye tro, var det nok også avgjørende at det nye ble knyttet til det som fra før var klanens viktigste steder.

Forholdet til og opplevelsen av hellige steder var sterkt og særpreget i den keltiske tradisjonen. I både før-kristen og kristen tid levde menneskene i en virkelighetsforståelse hvor de opplevde seg selv som tilhørende to verdener – denne og den hinsidige, de levde i to landskaper – det fysiske og det åndelige landskap. Det var nærhet mellom disse verdener og landskaper, men samtidig var det en grense og en overgang mellom dem. Mennesket opplevde seg selv som å være i denne grensesonen, både i konkret fysisk og overført betydning. Og virkelighetsforståelsen var preget av en dyptgripende grensefornemmelse eller grenseopplevelse.

Denne grensefornemmelsen var som regel knyttet til konkrete fysiske steder, hvor de to verdener eller landskaper på en spesiell måte kom i kontakt med hverandre. Disse fysiske stedene fungerte altså på to plan: på det dennesidige, konkrete, fysiske plan – og på et hinsidig, åndelig plan, og del av en større, kosmisk virkelighet. Disse spesielle fysiske stedene representerte grensesonen eller overgangssonen mellom disse verdener, og her ble det hinsidige eller den andre verden på en spesiell måte tilgjengelig for menneskelig erfaring og innsikt. Mennesket opplevde seg som å leve på kanten eller ved grensen, der spesielle fysiske steder ga adgang til den hinsidige verden. Disse stedene opplevdes på en spesiell måte som hellige.

Mange av de eldste hellige steder i det keltiske kulturområdet er knyttet til naturfenomener og naturformasjoner, hvilket tyder på at de går helt tilbake til førkristen keltisk naturreligion. De eldste før-kristne helligsteder var uten bygninger. Bygningene kom senere, under romersk påvirkning. Hensikten med bygninger var delvis en form for beskyttelse mot naturen, delvis et behov etter hvert for å markere grensen mellom det hellige og profane, og delvis et ønske om å utvikle stedet som helligsted, gjennom oppbevaring av hellige gjenstander, kunstnerisk utsmykning etc.

De naturbestemte hellige steder kunne være fjelltopper og høydedrag. Det var rikelig med både bibelske og før-kristne forbilder og inspirasjonskilder til å velge ut fjelltopper som hellige. På fjelltopper var det spesielt nærliggende og naturlig å oppleve grensen, terskelen eller overgangen mellom jord og himmel. Den irske nasjonalhelgen St.Patrick hadde en spesiell forkjærlighet for fjelltopper, og for bønn og gudstjeneste der. Han mente at han ble oppsøkt av engler på slike steder, og engler er i det hele tatt sentrale i legendematerialet knyttet til hellige fjelltopper. Vi finner dette bl.a. på den lille klosterøya Iona på den skotske vestkysten, og helgenlegendene knyttet til klosterstifteren St.Columba (521-597) der. Iona kom til å bli et av de aller viktigste åndelige sentra innenfor den kristne keltiske kultursfære. En fjelltopp, med tradisjoner knyttet til St.Patrick, hører fremdeles til Irlands viktigste, men også mest krevende og strevsomme, pilegrimsmål og oppsøkes av tusener moderne pilegrimer hvert år.

De hellige natursteder kunne være øyer. Øyer representerte en fysisk atskilthet fra samfunnet for øvrig som i noen tilfeller var et poeng ved valg av hellig sted. Noen slike steder, som den bratte klippeøya Skellig Michael, med sine eneboerceller og klostersonn utenfor den irske sørvestkysten, var en kombinasjon av øy og fjell, og representerte en ekstrem form for utilgjengelighet. I noen tilfeller søkte man en mellomting, eller en form for periodisk atskilthet, og tidevannsøyer var da løsningen. Det fant man bl.a. på klosterøyene Lindisfarne utenfor den engelske østkysten og Mont St.Michel i Bretagne.

Mange av de viktigste helligstedene var knyttet til vannkilder. Vannet er livgivende, og vannkildene har fra de eldste tider av vært forbundet med religiøs kult. Forventninger om renselse, fruktbarhet og lykke var knyttet til hellige kilder, både i før-kristen og kristen tid. Også her lå det en ekstra inspirasjonskilde i mange bibelske forbilder, og at kilden er et av de eldste og viktigste kristne symboler. Kristne helgener knyttes tidlig til de hellige kilder, og de blir utgangspunkt for både kirke- og klosteretableringer. Der er mange eksempler på at helgener, som St.Columba, renses vannet i gamle kilder gjennom en spesiell vigslingshandling. I mange tilfeller lå det en kultkontinuitet i dette at hellige kilder, benyttet ved før-kristen fruktbarhetskult, ble renses og vigsles til å benyttes ved kristen dåp. I før-kristen tid var kilder og brønner på en spesiell måte åpninger til underverdenen, og disse stedenes hellighet ble økt gjennom verdifulle offergaver, som oftest metalliske gjenstander som mynter og våpen – bl.a. våpen erobret i kamp. I både før-kristen og kristen tid ble kildene forbundet med visdom og kunstnerisk inspirasjon og ferdighet.

De hellige steder kunne også være huler eller grotter, benyttet ved før-kristen kult der en kom i kontakt med underverdenen eller det hinsidige. Kultkontinuiteten besto her som oftest i at disse i første omgang ble overtatt av kristne eneboere, som søkte stillhet, meditasjon, bønn og gudstjeneste på slike ensomme steder i naturen, i tråd med arven fra ørkenfedrene.

Endelig må nevnes at svært mange naturgitte helligsteder er knyttet til spesielle trær og grupper av trær. Fenomenet finnes over hele jorden, og også her var det både før-kristne og bibelske forbilder. Treet var utfra bibelsk billedbruk symbol på både liv (Livets tre) og kunnskap (Kunnskapens tre), og i tråd med urgamle forestillinger var det også forbundet med tanken om en verdensakse – axis mundi – en søyle i verdens sentrum, som alt menneskelig liv dreier seg om og brer seg ut fra. Og som var forbindelsen mellom underverdenen, denne

verden og den himmelske tilværelsen. I før-kristen keltisk religion fantes det en rekke navngitte, mytiske trær i den hinsidige verden. I den herværende verden var en rekke tresorter forbundet med spesielle, ofte overnaturlige, egenskaper. Ifølge gammel keltisk folketro var den første kvinne i verden en rogn, og den første mann en svartor. I de keltiske språkene er der mange ord som går tilbake til tre- og skogbetegnelser, og hvis betydning har med informasjon, tegn, åpenbaring, kunnskap og visdom å gjøre. I det gamle Irland fantes det til og med et eget, mytisk tre-alfabet (Ogham-alfabetet) der hver av de 25 bokstavene betegnet en tresort. Det ble benyttet ved kultiske anledninger, og var på en spesiell måte bærer av den visdom som en kunne hente fra trærne. En visdom som har levd i folketroen helt fram til vår tid. Trærne hadde også funksjonen som grensemarkører, veivisere, beskyttelse osv. Et landskap i det gamle Irland var for eksempel delt i seks av fem gamle, hellige trær. Spesielle handlinger foregikk under spesielle trær, som innvielse og innsettelse, kroning, ekteskapsinngåelse, diktning, rettergang og domsavsigelse, henrettelse og gravlegging – og ikke minst gudsdyrking og religiøse handlinger.

Eike-lunden var spesielt viktig i den før-kristne keltiske naturreligionen. Her var det prestskapet – druidene – utførte sine religiøse handlinger. Det hendte nok at ivrige munk og prester hogg ned druide-lunder og andre hellige trær fra før-kristen tid. Men vanligere var det at man overtok og videreførte også disse helligstedene. Det startet med at man begynte å forkynne, syng og holde messer under de hellige trærne. Derfor ser vi også at mange av de viktigste kristne helgeners navn er knyttet til hellige trær, og gamle kultsteder under trær og i lunder ble overtatt fast til kristen gudstjeneste. Det mest kjente eksempel på slik kultkontinuitet er Kildare – et av Irlands største og viktigste klostre, stiftet av og viet til Irlands kvinnelige nasjonalhelgen St. Brigid. Klosterets opprinnelige navn er Cell dara, og betyr kirken i eikelunden, altså en kirke og et kloster bygget i en gammel druidelund. Lignende tradisjoner er også knyttet til St. Columba, som etablerte to av sine mest kjente klostre, Derry og Durrow, i gamle eikelunder.

I før-kristen keltisk naturreligion var en slags stedbunden magisk kraft knyttet til disse naturgitte hellige steder. I noen tilfeller var de knyttet til konkrete, navngitte guddommer, eller mer anonyme landskaps- eller naturånder, det vi kan kalle anima loci. I andre tilfeller er forestillingene mer diffuse, men er likevel en bevissthet om at det til bestemte, naturgitte steder er knyttet en spesiell magisk kraft, som i hovedsak er god og av beskyttende karakter.

I tillegg til magisk, beskyttende kraft er slike spesielle steder også forbundet med innsikt og visdom. Naturen er bærer av kunnskap, og bærer svarene på mange av livets og tilværelsens grunnleggende spørsmål. Naturen er som en bok, og det er spesielt på disse hellige steder at den åpner seg. En god del av denne tankegangen og disse forestillingene overtas og videreføres inn i en kristen trossammenheng. Forestillingen om naturen som bok og visdomskilde videreføres og videreutvikles. Naturen blir som en hellig bok, ved siden av og som supplement til de øvrige hellige skrifter. Og representerer, som disse, en åpenbaring av Gud Skaperens visdom og vilje. Denne virkelighetsoppfatningen er nedfelt i følgende tekst, som er tillagt St. Columbanus (543-615), en av de største vismenn i den keltisk-kristne tradisjon, og som er kalt ”Visdommens dyp”:

Søk ikke videre for å forstå Gud;
for de som ønsker å kjenne de store dyp,
må først forstå den naturlige verden.
Forståelsen av Treenigheten er
ifølge Vismannen
grunnleggende beslektet med havets dyp.
Og det store dyp,
hvem kan finne ut av det ?
Hvis et menneske ønsker å kjenne
den evige visdoms store dyp,
bør det først bli i stand til
å avlese det synlige hav.
Jo mindre det er i stand til å forstå
de skapninger som lurar
under bølgenes overflate,
desto mindre vil det være i stand til
å forstå dybdene i Gud.

Vigslingen av de gamle naturhelligdommer til kristen bruk skjedde gjennom spesielle vigslingshandlinger, og det virker av disse som man forutsetter at de gode åndelige krefter som fra gammelt av hadde preget stedet fortsatt skulle gjøre det. En viktig del av vigslingen var å lyse fred over stedet, og verne det mot ufred.

Over tid skjer det så en utvikling av disse opprinnelige naturhelligdommene som hellige steder, en slags akkumulering av hellighet og betydning. Det første som skjer er en slags markering eller merking av stedet som spesielt. Det skjer for eksempel ved å reise steiner. Dette begynte allerede tidlig i før-kristen tid. Det kunne være enkeltsteiner, grupper eller steinsirkler – som sannsynligvis har tilknytning til tidlig soltilbedelse.

Kultkontinuiteten på slike steder ser en først av en enkel merking av slike steiner med et kors. Etter hvert utvikles utsmykningen med kristne symboler, og de enkle steinene erstattes av steinkors. Disse markerer et hellig sted, og et sted for gudstjeneste. For det var slik at de første kristne messer ble feiret utendørs på de gamle helligstedene, og under de steiner og steinkors som over tid ble stadig høyere, og etter hvert ble tydelige markører i landskapet. Fra klosterøya Iona sier tradisjonen at selv etter at det var bygget kirke der feiret St. Columba messen ute i friluft. Det var bare nattverdsliturgien som foregikk inne i kirken. Også St. Patrick foretrakk å be sine bønner ute i naturen.

Gudsdyrking i friluft og natur-spiritualitet ble en viktig side ved den kristne keltiske tradisjonen, og de mektige høykorsene i stein ble da også denne tradisjonens viktigste symbol. Men sin høyreiste form tar de opp i seg totem- eller axis mundi-karakteren, og med sin etter hvert rike ornamentale utsmykking viderefører de inntrykket av hellig tre. Enkelte forskere vil også framheve det keltiske høyorset som det fremste symbolet på kultkontinuitet, idet ringen eller sirkelen ikke bare er å forstå som en rent konstruksjonsmessig forsterkning i forhold til tunge korsarmer i stein, men at dette også er det gamle sol- og evighetssymbolet. Slik integreres et tegn på den gamle før-kristne soldyrkelsen i selve det kristne hovedsymbolet. Jo flere høykors det var på et sted, desto viktigere var helligstedet. På den vesle skotske klosterøya Iona var det hele fem høykors. Det forteller om et spesielt hellig og viktig sted. Og høyorset er noe av det som sterkest har gitt steder og landskap preg og identitet i det keltiske hjørne av Europa.

En annen måte å markere det hellige sted på var en avgrensning eller grensemarkering. Det kunne skje ved hjelp av en steinsetting eller en jordvoll, som regel sirkelformet. Den var oftest ikke høy eller solid nok til å representerer noe fysisk forsvarsverk. Den var nok primært

av symbolsk karakter, og i like høy grad myntet på overnaturlige vesener som levende mennesker eller dyr. Sirkelformen var viktig. Det er igjen det gamle sol- og evighetssymbolet, som ble videreført i kristen symbolbruk. Det var også et symbol på kosmos. Ved å avgrense og avmerke et sirkelformet sted skapte man så å si et mikrokosmos i det store kosmos. Man skapte et sted som fungerte på to plan: i den herværende verden, og samtidig i den hinsidige, kosmiske. Og selv om denne symbolske avgrensning altså ikke representerte noe fullgodt fysisk forsvarsverk, var det likevel en form for åndelig beskyttelse og et åndelig forsvarsverk.

Et uttrykk for den samme virkelighetsforståelsen var en gammel skikk som levde i folketradisjonen på de skotske øyene til inn på 1900-tallet, og som ble kalt "caim". Den besto i å slå en usynlig sirkel rundt det man ønsket å beskytte: seg selv, sine nærmeste, et menneske som skulle ut på reise eller på farefullt arbeid, hjem, husdyr, gård osv. Sirkelen ble tegnet i solens retning med høyre hånds pekefinger og utstrakt arm, og ble ledsaget av et bestemt velsignelsesformular. Et slikt gammelt formular var følgende:

Hellige Treenighet:
vær min festning,
omslutt meg,
kom og vær rundt
mitt hus og mitt hjem.

En utvikling av hellige steder kunne også bestå i menneskeskapte utvidelser og forsterkninger. Som for eksempel skapte høyder og fjell-etterligninger. Gravhauger var slike forsterkninger, og var spesielt viktige for et stamme- og klanssamfunn, hvor klanens gravsted var spesielt viktig som samlingssted og av betydning for samhold og identitet.

Siste stadium i utviklingen av de hellige steder var bygninger. I kristen tid betyr dette kirker: i første omgang små trekirker, etter hvert større kirker i stein. Det kunne også bety eneboerceller, særlig hvis eneboeren fikk helgenstatus og ble begravd på stedet. Og det betydde klostre, som vi skal komme tilbake til.

Stedskontinuitet av den type vi her har beskrevet kan være et genuint kontinuitetsfenomen i den forstand at man viderefører en tradisjon utfra en type positiv akseptasjon og anerkjennende integrering. Men dette kan i prinsippet også være uttrykk for det motsatte, nemlig en form for erobring og maktovertakelse. Man overviner et trossystem og en tradisjon ved å erobre og forandre dens hellige steder. Og det kan selvsagt også være elementer av begge deler i de enkelte konkrete tilfellene – avhengig av lokale forhold og omstendigheter. Om denne karakteristiske keltiske stedskontinuiteten er et genuint kontinuitetsfenomen, i positiv og integrerende forstand, er derfor avhengig av om dette er et enkeltstående fenomen, eller om det inngår i et mer generelt og omfattende mønster av integrerende kontinuitetsfenomener. Jeg vil påstå at det siste er tilfelle, og vil nå ta for meg de øvrige kontinuitetsprosessene for å dokumentere dette.

Lærdoms- og visdomskontinuitet

Denne form for kontinuitet består i det keltiske trosskiftet i at anerkjent og betydningsfull før-kristen kunnskap og visdom tas vare på og videreføres inn i en kristen trosverden og en kristen kultur. De keltiske folkeslagene var bærere av en rik og mangfoldig visdomstradisjon. Den var i før-kristen tid muntlig – ikke skriftlig – tradert. Den var ivaretatt og formidlet av tre viktige før-kristne samfunns- eller kulturinstitusjoner: druide-, barde- og filid-institusjonen. Druidene var det før-kristne prestskapet. De hadde lang utdanning, opptil 20 år, og høy status. Druidene var naturlig nok den institusjonen som i størst utstrekning motarbeidet og motsatte seg den nye tro, og forsvant da også etter trosskiftet. Bardene var diktere og poeter, og i hovedsak utøvere. De framførte hyllingsdikt for konger og stormenn, og kan

sammenlignes med de norrøne skaldene. Denne institusjonen gjennomgikk i trosskifteprosessen en form for sekularisering, og ble den som – i sekulær versjon – kom til å holde seg lengst.

Den tredje institusjonen – filid – er en særegen institusjon som kom til å spille en viktig og spennende formidlingsrolle gjennom trosskiftet. Filid betyr ”seere”, og det var de som satt med kunnskapen, innsikten og visdommen i samfunnet. De var poeter og forfattere, og satt på både lovkunnskap og kunnskap om klanens historie og tradisjoner. Disse seerne hadde høy status i samfunnet. En ledende seer hadde samme rettigheter som en høvding eller småkonge, idet han fritt kunne reise omkring og befolkningen var forpliktet til full understøttelse av både ham og hans følge, som kunne være stort.

Seerne stilte seg i hovedsak positive til den nye kristne tro. Årsakene til dette er det ikke lett å dokumentere konkret. Men resultatet av dette faktum var at seerne i stor grad ble tatt opp i det nye trossystemet og dets institusjoner – først og fremst klostrene. En seer kunne fortsette å fungere som en slags kulturarbeider og kunnskapsinstitusjon, tilknyttet et kloster, men uten nødvendigvis å være underlagt klosterdisiplin. De beholdt også sine privilegier og sin immunitet.

I klostrene ble seernes kunnskap og visdom for første gang nedskrevet. Og slik ble de keltiske folkeslagenes før-kristne historie, tro, forestillinger, kunnskap og erfaringer berget for ettertiden. En del av disse forestillingene og uttrykksformene ble ”omdøpt” og integrert i en kristen forestillingsverden. Innenfor lovgivning, myte- og historietradisjon, opplæring, kunnskapsformidling og ikke minst estetisk smak og uttrykk preges trosskiftet derfor mer av kontinuitet enn brudd.

Dette forhold finner en dokumentert helt ned på det individuelle plan. Mange av de første kristne prestene og munkene som senere fikk helgenstatus, var utdannet som seere. Og de valgte oftest også sine disipler og etterfølgere fra denne institusjonen. Dette gjelder bl.a. St.Columba, stifteren av det viktige klosteret på Iona. Han var selv utdannet seer, og omga seg med andre velutdannede og skolerte seere på klosterøya. Han benyttet også sin betydelige posisjon og sin politiske innflytelse til å sikre seer-institusjonen fortsatt eksistens og posisjon i samfunnet. Han ble da også i ettertid seer-institusjonens skytshelgen.

Seer-institusjonens positive holdning til den kristne tro, dens viktige formidlingsrolle gjennom trosskiftet, kvaliteten og gehalten i de verdier, holdninger, kunnskap og visdom den forvaltet, og ikke minst de anerkjennende og aksepterende holdninger til før-kristne tradisjoner som seer-institusjonens innstilling utløste fra kirkens side, er nok hovedårsakene til at trosskiftet fikk det forløp som det fikk i det keltiske vest.

Institusjonskontinuitet

Gjennom den prosess som er beskrevet ovenfor blir det vi her har kalt en lærdoms- og visdomskontinuitet også en form for institusjonskontinuitet: en viktig før-kristen samfunns- og kulturinstitusjon som seer-institusjonen videreføres og integreres i det nye trossystemet og den nye samfunnsorden. Den kristne seer-institusjonen blir på mange måter selve symbolet på den spesielle keltiske kristendomsformen og spiritualiteten, dens stedegenhet og forankring i lokal kultur.

En tilsvarende institusjonskontinuitet kommer også til uttrykk på den måten at nye klostre blir anlagt på de samme stedene som de gamle før-kristne druideskolene hadde ligget. Noe av bakgrunnen for dette kan være at både druideskolene og – i det minste en del av – klostrene hadde tilknytning til den lokale kongemakten. Druidene, og senere biskoper og abbeder, var kongens ”religiøse embetsmenn”, og deres kunnskapsinstitusjoner betjente kongemakten og de politiske institusjonene med den nødvendige kunnskap og rådgivning. På denne måten får både en lærdomskontinuitet og en sakral kontinuitet et institusjonelt uttrykk.

Den nye keltiske samfunnsorden etter trosskiftet var i stor grad et klostersonn. Det betyr at klosteret var både den religiøse, kulturelle og sosiale grunnenheten i samfunnet, og viktigere enn for eksempel den geografiske menighet. Rundt klostrene var det ofte at de første bysamfunnene utviklet seg.

Institusjonskontinuiteten er nok også en viktig årsak til at klostrene ble så sentrale og viktige som lærdoms- og utdanningsentra. Mange av dem fikk anerkjennelse og renommé langt utover landegrensene. Folk kom fra hele Europa for å søke kunnskap i de keltiske klostrene, og Irland ble viden kjent som ”de frommes og lærdes land”.

Estetisk kontinuitet

Vi finner også en tydelig estetisk kontinuitet gjennom trosskiftet i de keltiske områdene i vest. Forestillinger og visuelle motiver fra før-kristen tro videreføres i den rike kristne illustrasjons- og utsmykningskunsten som det keltiske kulturområdet etter hvert blir så kjent for. Den keltiske kunsten var generelt konservativ og tradisjonstro. Det var følgelig stor motstand mot å oppgi de gamle før-kristne motiver, men større åpenhet for å oppta og integrere nye kristne motiver. Men de nye motivene beholder ofte et tradisjonelt, før-kristent preg.

Det estetiske uttrykket og den visuelle kunsten dokumenterer følgelig en sterk kontinuitet, og de kanskje tydeligste uttrykkene for dette er den vakre før-kristne dyre- og planteornamentikken i de rikt illustrerte håndlagede bibelmanuskriptene (som den berømte Book of Kells), og det karakteristiske keltiske solkorset.

Det samme finner vi også innenfor andre kunstneriske uttrykk, som i litteratur og poesi. Jeg velger å illustrere dette med en gammel tekst som etter trosskiftet ble lagt i Guds egen munn, men som egentlig har en før-kristen opprinnelse. Slik teksten nå framstår er den en omtolkning og en omformulering av en gammel hymne som opprinnelig skal ha vært diktet til en keltisk prins ca. 100 år før Kristi fødsel, men som altså er gitt et spesifikt kristent innhold. Teksten gir et vakkert bilde av Gud Skaperens tilstedeværelse i sitt skaperverk:

Jeg er vinden som puster på sjøen.
Jeg er bølgen på havet.
Jeg er viskingen i det raslende løv.
Jeg er solens lys.
Jeg er månens og stjernenes stråler.
Jeg er kraften i treet som gror.
Jeg er knoppen som springer ut i blomst.
Jeg er bevegelsene i den svømmende laks.
Jeg er motet i det kjempende villsvin.
Jeg er hurtigheten i den løpende kronhjort.
Jeg er styrken i oksen som drar plogen.
Jeg er storheten i det mektige eiketree.
Og jeg er tankene til alle de mennesker
som priser min skjønnhet og storhet.

Rituell og seremoniell kontinuitet

Gjennom trosskiftet i det keltiske vest finner vi også en rekke eksempler på det vi kan kalle rituell og seremoniell kontinuitet. Innsettelses- og innvielsesseremonier var i før-kristen tid sterkt preget av mytiske og religiøse forestillinger. Ved kongeinnsettelse var det for eksempel vanlig med seremonier som markerte en form for hellig ekteskap med en før-kristen gudinne. Slike innsettelsesseremonier ble gjennomført på de samme stedene, og i hovedsak etter de samme ritualene, lenge etter trosskiftet, selv om man nok etter hvert omtolket ritualenes og seremonienes innhold i kristen retning.

Et sentralt eksempel på seremoniell kontinuitet er overtakelsen av de viktigste før-kristne høytidene, ved å gi dem et nytt, kristent innhold. Det skjer som regel ved at kristne helgener knyttes til de gamle høytidene. Det mest kjente eksempelet på dette er den gamle Imbolg-festen 1.februar, som markerte overgangen fra vinter til vår, og som derfor var viet til renselse og fruktbarhet. Gjennom trosskiftet overtas denne høytiden av kelternes fremste kvinnelige helgen, St.Brigid. Og Brigid-kulten blir følgelig også knyttet til vår og fruktbarhet.

Et eksempel er også en lang rekke velsignelsesritualer, hvor en ser tydelige tegn på kontinuitet. Det kan være innvielses- og beskyttelsesritualer for hellige steder, grensemarkeringer, veimerker osv. Ritualene kan i form og innhold ha tydelige før-kristne røtter, men ble videreført gjennom trosskiftet og gitt et nytt, kristent meningsinnhold.

I utviklingen av samfunnets seremonimester- og presterolle ser en også en klar kontinuitet gjennom trosskiftet. Blant de første kristne helgener finner vi en rekke eksempler på prester og munkes som opprinnelig var utdannet som druides. Flere av disse beholdt druidenes tradisjonelle profetiske og visjonære egenskaper inn i en kristen preste- og munkegjerning. Prestene og munkene overtok langt på vei druidenes både religiøse og sosiale rolle. Rekrutteringsmønsteret og karriereveien forble lenge den samme. De samme familier og sosiale sjikt som før rekrutterte til druiderollen, besørget etter trosskiftet unge menn til preste- og munkekallet. Rollen og rolledefinisjonen var lenge også den samme, selv om den etter trosskiftet gis en ny, kristen tolkning. De første prestene overtok en rekke skikker og handlinger fra druidene, for eksempel i hvordan de utførte magiske og rituelle handlinger. Vi finner i helgenberetningene således evne til besvergelse, til å skape illusjoner og til å skape magiske gjenstander, egenskaper som var overtatt fra druidene. Og mange av de tidligste relikvie-historiene har åpenbart også opphav i druidenes magiske evner. Når de første kristne prestene skulle påvirke kongene, overtok de også de metodene druidene hadde benyttet. Kristne prester og munkes overtok som vi har sett de gamle helligstedene og betjeningen av disse. Den første presten eller munken som tjenestegjorde på et slikt hellig sted ble ofte – som sine forgjengere druidene – begravet på dette stedet. Han fikk ofte helgenstatus. Stedet ble knyttet til hans navn og minne, og han overtok så å si stedets identitet.

Forståelseskontinuitet

Går vi så til slutt inn på selve det trosmessige innhold, og utviklingen av menneskenes forestillinger og religiøse forståelse, ser vi også her klare tegn på kontinuitet gjennom trosskiftet.

Et slikt kontinuitetsfenomen er knyttet til det at enkelte av de første kristne helgener overtok trekk fra før-kristne guddommer. På denne måten overføres gamle keltiske forestillinger og arketyper til helgendyrking og kristen kult. Den før-kristne keltiske morgudinnen, som hadde mange navn, ble særlig dyrket ved de hellige kilder. Mange av hennes egenskaper ble overført til en mytisk helgenskikkelse, St.Anne, som ble æret på de samme hellige stedene. Enkelte kristne helgener lånte trekk fra før-kristne sol- eller ild-guddommer. De utpektes gjennom spesielle ild-manifestasjoner. Noen kan forstås som før-kristne stammeguder eller mytiske stamfedre som går over til å bli klan-helgener. Deres klostres klan-tilknytning og tilhørighet til kongeseter understreker dette. I de fleste tilfeller er slike klan-helgener åpenbart oppdiktede.

Noen helgener, særlig eneboere, ble assosiert med dyrene og naturen. Noen overtok trekk fra før-kristne naturguddommer, og var for eksempel i stand til å krysse hav på mirakuløst vis. I mange helgeners fødselsfortellinger finnes mytologiske før-kristne trekk, som at deres fødselssted og –tid ble forutsagt osv.

Det mest kjente kontinuitetsfenomen av denne typen – fra før-kristen guddom til kristen helgen – er kelternes mest kjente kvinnelige helgen, St.Brigid. Hun overtok og videreførte både navn og høytid fra en før-kristen gudinne. Denne gudinnen Brigid hadde da

også egenskaper som det var lett å overføre til en kristen helgen: gavmildhet, godhet mot fattige og syke, nærhet til naturen, fruktbarhet, beskytterinne, en lys- og ild-skikkelse. Og i likhet med henne var St.Brigid knyttet til vårens komme, renselse, jordbruk og husdyrhold. Hun var en slags ”hellig husmor”, en agrar- og fruktbarhetshelgen. Hennes fødsel ble ifølge helgenlegendene profetert av både druider og kristne helgener, og ble ledsaget av både ild- og lystegn. Det kloster hun stiftet og som ble viet til hennes minne, Kildare (Cell dara), ble som tidligere påpekt lagt på et gammelt kultsted. Ritualene i dette klosteret ble da også spesielle og i stor grad påvirket av før-kristne skikker og tradisjoner, for eksempel sterkt fokusert på ild- og lyssymboler. I St.Brigids kloster, som i det før-kristne Brigid-tempelet, skulle ilden brenne kontinuerlig, som et tegn på et hellig nærvær. Ifølge tradisjonen skal ilden ha brent sammenhengende i Kildare-klosteret i over tusen år. Man hadde særskilte bønner for å dekke ilden til om kvelden, og for å nøre den opp om morgenen. Dette var en skikk som etter hvert spredte seg ut til hjemmene, og i folketradisjonen levde både skikken og bønnene gjennom hundreårene. En slik bønn for å nøre opp ilden om morgenen er følgende:

I denne morgen, mens jeg nører opp ilden,
ber jeg om at Guds kjærlighets flamme
må brenne i mitt hjerte,
og i hjertene til alle jeg møter i dag.

Jeg ber om at ingen misunnelse
og ingen ondskap,
intet hat og ingen frykt må kvele flammen.

Jeg ber om at ingen likegyldighet og apati,
ingen forakt og stolthet,
må skylle som vann over ilden.

Måtte i stedet gnisten fra Guds kjærlighet
tenne kjærligheten i mitt hjerte,
slik at den kan brenne klart gjennom dagen.

Måtte jeg få varme dem som er ensomme,
de som har kalde og livløse hjerter,
slik at alle kan kjenne velværet
av Guds kjærlighet.

Et nærbeslektet kontinuitetsfenomen er dette at kristentroens engler overtar alvenes rolle i de før-kristne myter. De vennligsinnede alvene hjalp til med gårdsarbeid, lekte med og beskyttet barn, forutså viktige begivenheter osv. I mange helgenvitaer har englene overtatt disse funksjonene, i tillegg til at de forutså helgenenes fødsel, utpekte de steder de skulle slå seg ned og der de skulle dø.

Det området hvor de før-kristne tradisjonene imidlertid har hatt den tydeligste og viktigste innflytelsen på den kristne keltiske spiritualiteten, og hvor en kan snakke om en klar forståelseskontinuitet, er i det natursyn, den velutviklede naturfølsomhet og dermed den helhetlige skapelsesforståelse som blir et så særegent trekk ved keltisk kristendom. Sterke impulser fra den før-kristne naturreligionens umiddelbare nærhet til og sensitivitet overfor naturen og alt det skapte tilfører den kristne skapelsesforståelsen spesielle kvaliteter og spesielle erkjennelses- og opplevelsesmåter. Den tilføres et sterkt innslag av konkret opplevd immanens eller nærvær: Guds nærvær i sitt skaperverk, Kristi nærvær gjennom inkarnasjonen

må ikke bare for å frelse og forsoning, men også for å gjøre skaperverket komplett og fullkomment, og opplevelse av den Hellige Ånds nærvær gjennom en Treenighetsforståelse som kanskje ikke noe annet sted er så sterk og konkret som i denne tradisjonen. Og endelig også det enkelte menneskes opplevelse av nærvær og tilstedeværelse i den store helhet. Siden Gud er til stede i sitt skaperverk, blir alt det skapte på en spesiell måte likeverdig med mennesket, og noe man må behandle med respekt og ansvarlighet. Guds nærvær skaper helhet og sammenheng. Jorden og dens rikdommer er ikke bare uttrykk for Guds eksistens, en åpenbaring av hans visdom som man kan lære av og selv få visdom av. Naturen og dens gaver blir noe mer, nemlig et konkret, håndfast og lettforståelig uttrykk for Guds velsignelse og nåde. Naturen og skaperverket blir i en viss forstand sakramentalisert.

Best kommer denne skapelsesforståelsen til uttrykk i den vakre og særegne kristne keltiske naturpoesien, som ble skapt i eneboerceller og klostre fra 700-tallet av. Som eksempel på denne poesien tar jeg med en eneboermunks hyllest til sin samboer, svarttrosten:

Jeg trenger å se på solen for å finne
tidspunktene for mine bønner til Gud.
Men svarttrosten som har reir under
taket på hytta mi,
trenger ikke slike beregninger:
Han synger til Guds ære hele dagen lang.

Jeg trenger bøker å lese for å lære
de skjulte sannheter om Gud.
Men svarttrosten som deler
mine enkle måltider,
trenger ingen skrevne tekster:
Han leser Guds kjærlighet i hvert eneste blad
og hver eneste blomst.

Jeg trenger å be om tilgivelse
for å bli ren og skikket for Gud.
Men svarttrosten som drikker
sammen med meg i bekken,
feller ingen angerens tårer:
Han er som Gud skapte ham,
uten en flekk av synd.

Religionsdialog ?

Ovenfor er det beskrevet et trosskifte med så mange og dyptgående kontinuitetsfenomener at dette ikke bare kan skyldes tilfeldigheter. Kontinuiteten må ha vært et bevisst og villet forhold ved prosessen. Jeg finner det hevet over tvil at vi her har å gjøre med et religionsmøte og et trosskifte som ikke bare består i ureflektert tilpasning til nye omstendigheter, men som også dreier seg om reflekterte, bevisste og begrunnede handlinger, sprunget ut av bevisste valg.

Til grunn for dette må det fra hovedaktørens side ha ligget en form for gjensidig respekt og anerkjennelse av motpartens forutsetninger og verdier. Når kelternes før-kristne historie, tradisjoner, skikker og religiøse verdensbilde for første gang ble nedtegnet i klostrenes scriptorier, må det i klostrene ha vært en forståelse for at dette var stoff av verdi. Denne form for gjensidig respekt har sannsynligvis vært en viktig årsak til at det keltiske trosskiftet fikk et så fredelige forløp som det gjorde. Og det er grunn til å tro at hadde slike

holdninger og verdier vært mer utbredt, ville det kristnede Europa vært spart for mye ekstremisme og lidelse.

Men er det på sin plass å snakke om religionsdialog når man beskriver det keltiske trosskiftet? Man bør selvfølgelig være forsiktig med å benytte et moderne begrep som dette for å beskrive fenomener og prosesser som ligger 1600 år tilbake i tiden. Mange av forutsetningene den gang var svært forskjellige fra dagens virkelighet, og dagens utfordringer til religionsdialog. Ikke desto mindre må det i det keltiske trosskiftet har vært et element av bevisste og begrunnede valg, basert på et reelt og til dels institusjonalisert religionsmøte, som langt på vei nærmer seg det vi i dag vil kalle religionsdialog. Og der er i dette religionsmøtet ikke minst erfaringer som vi med stort utbytte kan overføre til dagens religionsdialog.

Det aller viktigste og mest spennende enkeltelement i det trosskifte som er beskrevet ovenfor er etter min vurdering det som skjedde i klostrenes celler og scriptorier da kelternes før-kristne historie og tradisjoner skulle skrives ned for første gang. Dette var et møte mellom to viktige institusjoner: På den ene side de kristne munkene, som i tillegg til å beherske tidens dominerende skriftspråk, og i mange tilfeller også en velutviklet kunstnerisk utrustning, forvaltet ikke bare den jødisk-kristne tradisjon, men hele den antikke (gresk-romerske) dannelsen. Og på den annen side de keltiske seerne, som satt på et overveldende muntlig tradisjonsmateriale av kunnskap, visdom, erfaringer og verdier ervervet gjennom generasjoner og århundrer. Dette må ha vært et spennende religions- og kulturmøte. Og i tolkning, utvelgelse og skriftlig utforming av det som ble resultatet av dette møtet må det ha ligget et element av bevisst, felles refleksjon og meningsutveksling som gjør det relevant å snakke om religionsdialog.

Men den aller viktigste side ved dette religionsmøtet er likevel at det som til slutt springer ut av det, nemlig den særegne keltisk-kristne spiritualiteten, tar avgjørende preg og farge av selve religionsmøtet form og forløp og dets dialogiske atmosfære. Det vi i dag opplever som noe av det mest verdifulle og utfordrende ved den keltiske kristendomsformen er nettopp resultatet av et trosskifte med klare kontinuitetsprosesser. Det dreier seg om et trosskifte der evangeliet virkelig slår rot i lokal kultur, der nye sider ved den kristne tro avdekkes gjennom en slik forankring, og der virkelighetsoppfatning og livstolkning utvides og berikes. Nettopp dette må være en av hovedbegrunnelsene for all religionsdialog, også i vår tid: muligheten for egen utvikling og egen berikelse.

Hovedårsaken til forløpet og utfallet av det viktige religionsmøtet som skjedde i de keltiske klostrene mener jeg var at dette var et møte mellom to institusjoner som begge sørget for levende og åpen tilgang til to viktige kilder: både fromhetens og kunnskapens kilde. Derfor ble også resultatet av dette religionsmøtet en spiritualitet som forener fromhet og visdom, og det keltiske vest ble "de frommes og vises land". Denne kombinasjonen er noe av det som gjør at den keltiske kristendomsformen fremdeles oppleves som utfordrende og verdifull. Det er den beste medisinen mot fundamentalisme og fanatisme. Den åpne tilgang til både fromhetens og visdommens kilder vil derfor også i dag være den beste forutsetning for en levende religionsdialog.

(De siterte tekstene ovenfor er hentet fra:

Harald Olsen: *Ilden fra vest. Tekster fra keltisk fromhetstradisjon*. Verbum forlag, Oslo 1999).

Kilder

- Adomnan of Iona: Life of St.Columba. London 1995
Allen, J.Rowilly: Celtic Art. Twickenham 1994
Bamford, Chr. & William P.Marsh: Celtic Christianity. Edinburgh 1986
Bradley, Ian: The Celtic Way. London 1993
Bradley, Ian: Columba. Pilgrim and Penitent. London 1996
Chadwick, Nora: The Age of the Saints in the early Celtic Church. Newcastle 1960
Davies, Oliver & Fiona Bowie: Celtic Christian Spirituality. London 1995
Low, Mary: Celtic Christianity and Nature. Edinburgh 1996
MacArthur, E.Mairi: Iona. Moray 1997
O'Donoghue, Noel Dermot: The Mountain behind the Mountain. Edinburgh 1993
O'Donoghue, Noel Dermot: The Angels keep their Ancient Places. Edinburgh 2001
Olsen, Harald: Ilden fra vest. Tekster fra keltisk fromhetstradisjon. Oslo 1999
Olsen, Harald: Frodig fromhet i vest. Keltiske helgenlegender. Oslo 2000
Pennick, Nigel: The Sacred World of the Celts. London 1997
Pennick, Nigel: The Celtic Cross. London 1997
Ritchie, Anna: Iona. London 1997
Sharp, Mick: Holy Places of Celtic Britain. London 1997
Sheldrake, Philip: Living between Worlds. Place and Journey in Celtic Spirituality. London 1995
Waddel, Helen: Beasts and Saints. London 1995
Whiteside, Lesley: In Search of Columba. Dublin 1997
Winje, Geir: Keltisk kristendom. Hovedoppgave i kristendom, Universitetet i Oslo, Oslo 1984

Harald Olsen (f.1945) er cand.real. fra Universitetet i Oslo, med fagkrets realfag og filosofi. Er nå høyskoleledelse ved Kunsthøgskolen i Oslo. Har tidligere bl.a. vært amanuensis i kulturformidling ved Telemark distriktshøgskole og kultursjef i Arendal, og har innehatt en rekke lederstillinger innen kultur og høyere utdanning. Har innenfor et bredt faglitterært forfatterskap i de siste årene utgitt bøker om henholdsvis keltisk (se litteraturliste ovenfor) og russisk-ortodoks spiritualitet (*Den østlige pilegrimsvei. Oppbrudd og vandring i russisk-ortodoks tradisjon. Oslo 2000*).Hjemmeside: peregrinatio.com. E-post: harald.olsen@khio.no.